

„Mi köze a dervisnek a palástomhoz?”³³

Iszlám-magyar történelmi kapcsolatok református szemmel

Bevezetés

Nincs mit leplezni azon, hogy az adott témát a migránshelyzet teszi aktuálissá. Nem szeretnék az aktuálpolitika mezejére tévedni, ezért nem fogok Soros-tervet emlegetni, de arra azért fel kellene kapni a fejünket, hogy 2017 végére, két év alatt megduplázódott a migránsok száma Németországban. És ugyancsak elgondolkodtató adat, hogy a bevándorlók 64%-a férfi, s az ő átlagéletkoruk 29 és fél év. Az ENSZ főtitkára³⁴ azt állítja, hogy „A migráció erősíti a gazdasági növekedést, csökkenti az egyenlőtlenségeket és összeköti a különböző társadalmakat”³⁵. Annio Guterres bizonyára tudja mit állít, hiszen korábban 10 évig volt a világszervezet menekültügyi főbiztosa. Készül az ENSZ migrációs egyezménye is. Igaz, az Egyesült Államok kilépett az előkészítő munkacsoportból, szuverenitására hivatkozva és azért, mert összeegyeztethetetlennek tartja az ENSZ tervét a saját bevándorlási politikájával³⁶. Az ENSZ dokumentum egyébként abból indul ki, hogy a bevándorlás-politikában az egyes ember, vagyis az egyén szempontját kell szem előtt tartani, különös tekintettel a gyengébbekre: a nőkre és a gyermekekre. Ez jól hangzik, de hát az adatok szerint a migránsok kétharmada 30 év körüli férfi...

A téma – aktualitása okán – kényes. Szeretném ezért tisztázni, hogy ebben az összefüggésben igazat adok Orbán Viktor úrnak, Magyarország miniszterelnökének, aki úgy fogalmazott, hogy *„Örülünk a körüli kebabosoknak és a szír henteseknek, de nem akarjuk, hogy az arányuk hirtelen, azonnali hatásra megugorjon”*³⁷, mert az alapjaiban változtatná meg a magyarság kulturális és keresztyén berendezkedését.

Szeretném egy kicsit magyarázni írásom alcímét is, mivel a párosításban az iszlámnak nem a magyar lenne a megfelelője, hanem a keresztyén. A hódoltság ideje alatt eleink ezt egyszerűen megoldották: töröknek, kavarnak, kazárnak, kabarnak, fekete magyarnak, türknek, böszörménynek, káliznak, szerecsennek, vagy szaracénnek, besenyőnek, úznak, varsáynak, alánnak, tatárnak, kunnak, bulgarnak, heténynek, nyögérnek, fekete kománnak, vagy éppenséggel izmaelitának nevezték őket. Az „izmaelita” kifejezésben érzünk vallási jelleget, de ez pejoratív felhanggal bírt rájuk nézve, hiszen Izsák az ígéret szerint való, Izmael meg nem. Szóval őseink elsősorban más népet, más fajt, más kultúrát láttak bennük, és nem a vallási különbség jelentette az igazi törésvonalat. Persze, megvan ennek a történelmi magyarázata.

A reformáció évszázada behozta a más vallás létezésének jelenségét a Kárpát-medencébe. Itt fontos meglátnunk azt, hogy „a középkori Európa nem ismerte a vallási türelmet. A római katolikus egyház a tanaitól való minden eltérést eretnekségnek bélyegzett, s mint Isten elleni bűnt, máglyahalállal sújtott. ... Béza, vagy később az anglikán prédikátor Thomas Edwards egyaránt úgy vélte, hogy a lelkiismereti szabadság, a más hiten lévők megtérésének a gondolata a sátán találmánya.”³⁸ A 450 éves tordai vallásbéke ehhez képest – magyar nyelvterületen – óriási demokratikus lépés volt.

³³ A Veszprémi Református Egyházmegye lelkész-továbbképző konferenciáján (Hévíz; 2018. február 25-27.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

³⁴ António Guterres, teljes nevén: António Manuel de Oliveira Guterres, portugál politikus. Portugália miniszterelnöke 1995 és 2002 között. Az ENSZ menekültügyi főbiztosa 2005 és 2015 között. 2017. január 1. óta az ENSZ főtitkára.

³⁵ <http://www.unis.unvienna.org/unis/hu/pressrels/2017/unissgsm850.html>

³⁶ <https://magyaridok.hu/kulfold/nem-ker-az-usa-az-ensz-migracios-egyezményeből-2528773/>

³⁷ <http://www.origo.hu/tafelspicc/kozelet/20150907-mire-figyeljen-ha-kebabot-vagy-gyrost-venne-nebih-okossag-torok-gorog.html>

³⁸ <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm>

Hódoltsági idők

Természetes, hogy leginkább a török hódoltság 150 évében szereztük egymásról a legközvetlenebb kapcsolatokat. Magyarország népessége ekkor 3 és fél millió fő volt, és nem egész egy millióan éltek a hódoltsági területen. A török néhány évtized alatt egy összefüggő várláncolattal zárta le a meghódított területeit, s a helyőrségekben 18 ezer katonával volt jelen. Magyar területen 8-10 ezer szpáhi, vagyis lovas katona állomásozott és itt voltak a katonákat kiszolgáló személyzet mellett az iparosok, kereskedők, török hivatalnokok és a vallási hierarchia emberei. Becslések szerint 50-80 ezer főt tehetett ki a török népesség a hódoltsági területeken.³⁹

A törökök meghonosították a maguk vallási kultuszát és kiépítették annak infrastruktúráját is. Volt, hogy keresztyén templomot alakítottak át mecsetté, volt, hogy új mecsetet, vagy dzsámít építettek. Az ortodox iszlám mellett dervis közösség is élt Magyarországon. Mehmed pasa az 1540-es években, Gül Baba türbéje közelében, építette fel a dervisek házáat, ahol 60 dervis élt. Ők bektásik voltak, akik közel álltak a janicsárokhoz. De halveti derviseket találunk Szigetváron, sőt itt él a bosnyák Sejh Ali Dede, a 16. századi oszmán művelődés kiemelkedő alakja, aki 1589-1598 között itt írta „A bölcsességek pecsétjei” című híres munkáját. Ugyanilyen központtá lett Pécs is. Ibrahim Pecsevi kapcsán Pécsről még szólnunk később.

A műveltség helyszínei az iskolák voltak. A 17. században, a hódoltság területén található 39 magyar városban 165 elemi iskolát és 77 közép-, vagy felsőfokú iskolát működtettek a törökök. Az elemi iskolában írást, olvasást, a matematikai négy alpműveletet tanították és persze a Korán olvasását, meg az imádságokat. A középiskolákban már vallástudományt, egyházjogot és természettudományokat is tanítottak.⁴⁰

Az oszmán hódítók és az itt kialakított közigazgatásuk vezető emberei nem voltak műveletlen barbárok. Érdekes jelenség, hogy pl. a budai pasák megtanultak magyarul. Megvan 448 levelük is, amelyeket: „Budai pasák magyar levelezése címmel, Takáts Sándor, Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula gyűjtötte össze és adott ki 1915-ben.

Budán volt a legtöbb iskola, s ezekhez általában könyvtárat is kialakítottak a törökök. Például Szokollu Musztafa pasa budai iskolakönyvtárában a muszlim vallástudományi munkák mellett a szónoklattan, a költészet, a földrajz, a csillagászat, a zene, az építészet vagy az orvostudomány irodalma is megtalálható volt.

Egyszer jó lenne megvizsgálni, hogy a református elemi népiskolai rendszerre volt-e hatással, s ha igen, akkor milyen hatással lehetett a 16. századi török iskolarendszer megléte tájainkon...

Az iszlám kultúrtörténet magyar kötődésű szellemi embereiről

S ha már a kulturális kapcsolatoknál tartunk, akkor hadd említsek meg néhány nevet. Olyan magyarországi születésű, vagy Magyarországon is tevékenykedő szellemi emberekről van szó, akik nagy hírnévre tettek szert és munkálkodásukkal gyarapították az oszmán kultúrát. Ilyen volt pl.: Szigetvári Ali dede⁴¹, történeti és vallási munkák szerzője; Dendani orvos; Pecsevi Ahmed dede misztikus; Ibrahim Naimeddin, történetíró; Temesvári Oszmán aga, emlékiratíró⁴²; vagy éppenséggel Ibrahim

³⁹ Fodor Pál: Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi In: Szakály Ferenc és Vonyó József (szerk): Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok. (Pécsi Mozaik 2.) Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2012.; 142–168. p

⁴⁰ Magyarországon a legtöbb elemi iskola Budán működött: a budai várban hét, a Vízivárosban pedig öt. Pécsen öt, Egerben és Eszéken pedig négy-négy medreszében tanulhattak a diákok.

⁴¹ Teljes nevén: Aladdin Ali dede ibn Mustafa el-Bosnevi (???-1598/99)

⁴² 1670-1720. Tóth Hajnalka szerkesztésében, 2016-ban adta ki az Erdélyi Múzeum-Egyesület Temesvári Oszmán aga levélgyűjteményét.

Mütefferika,⁴³ akit a török kultúra kiemelkedő alakjának tartanak. Ő volt az első török nyomda megalapítója. Így ír memoárjaiban magáról: „Én igénytelen, szegény szolga, Magyarországon, Kolozsvár városában születtem”. „A legelterjedtebb életrajzi változat szerint a kálvinista lelkésznek készülő ifjú 1693-94 körül, tizennyolc éves korában, utazás közben egy portyázó török csapat fogságába esett, majd miután nem volt senki, aki váltságdíjat fizessen érte, az isztambuli rabszolgapiacra eladták. A tehetséges ifjú gyorsan megtanult törökül, majd arabul és perzsául, megismerkedett az iszlám alapelveivel, hamarosan muszlimmá lett, így visszanyerte szabadságát.”⁴⁴

Ez az életrajz makacsul tartja magát az Ibrahim Mütefferikával foglalkozó szakirodalomban, mert a szerzők többnyire egymásra hivatkoznak. Az igazság az, hogy mindezekig semmilyen dokumentum nem került elő, ami ezt a változatot alátámasztaná. Mások szerint unitárius volt és magától ment Isztambulba, megint mások a szombatosokhoz sorolják és Péchy Simon környezetébe teszik őt. Igaz, ami igaz, a szombatosok valóban nagy számban menekültek Törökországba a 17. század első felében. De miért is beszélek én ennyit egy magyar származású török nyomdásról?

Amikor II. Rákóczi Ferenc száműzetésbe kényszerült, III. Ahmet szultán meghívására 1717-ben – tudjuk – Törökországban telepedhetett le. 1718-ban éppen Ibrahim Mütefferikát bízták meg, hogy Rákóczi mellett a tolmácsi és török titkári teendőket ellássa. Ezt a munkakört egészen Rákóczi haláláig (1735) becsülettel be is töltötte. Még Mikes Kelemen, Rákóczi íródeákja is emleget a *Törökországi levelek* című munkájában egy „Ibrahim efendi”-t.

Aztán volt Pécsnek is egy nagy szülöttje: Ibrahim Pecsevi. Történetírója volt az adott kornak. Hivatalnokként sokat tudott és sokat is írt a török hódoltság alatt élő Pécsről, sőt Magyarországról. Életről, tanulmányairól nem sokat tudunk. Apja ott volt a mohácsi csatában – persze a másik oldalon. Ő maga megírta a csata történetét mind török, mind magyar szempontból. Történeti munkáját „hitharcok könyvének” tervezte. Bevezetőjében így fogalmaz: „Mivel országunk, Magyarország – óvja a magasságos Allah a nyomorult ellenségtől! – meghódítása nemrég történt, s e hódítások eseményeiről és az elhunyt és megboldogult gázi Szülejmán szultán kán – a magasságos Allah kegyelme legyen vele! – hitharcairól gyakorta beszélnek és folyik a szó, gyarló elmémben az a gondolat támadt, hogy gyenge értelmű és csekély képességű személyemben mindazt, amit némely krónikákból és szavahihető emberektől megtudtam, emlékezetben tartás végett feljegyezzem és megírjam.”⁴⁵ Meg is írta és 1640 tájékán megmutatta Musza, budai pasának. A pasa kicsit „lehúzta” a művet, mondván, hogy nemcsak a harcokat, hanem a békekötéseket is ismertetni kellene egy ilyen munkában. Pecsevi azzal védekezett, hogy erre vonatkozóan semmit nem talált a muszlim forrásokban. De a pasa mindenáron javítást, pontosítást szorgalmazott. Pecsevi ekkor példátlan dolgot tett: magyar diákok segítségével tanulmányozni kezdte a magyar történetírók munkáit. Ez a forráskutatás eredményezte azt, hogy Pecsevi oknyomozó módszerrel megírta Magyarország történetét Mohácstól 1635-36-ig. Az oszmán hódító ideológia egyik legfontosabb eleme az az elképzelés, hogy az oszmán terjeszkedés egészen az „aranyalma” (ami egy távoli nagyváros) megszerzéséig folytatódik. Az Oszmán Birodalomban ennek a bizonyos aranyalmának a hollétéről és a világ meghódításának végső idejéről igencsak ellentmondó vélemények forogtak. Pecsevi ezért felfigyelt a Heltai Gáspár magyar krónikájában olvasható apokaliptikus jóvendölésekre is, s azokat, némileg átértelmezve, beépítette a maga művébe. Így – Heltai segítségével – azt közölhette az övéivel, hogy a

⁴³ Könyvet írt róla: SIMONFFY A.: Ibrahim Mütefferika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei. Budapest, 1944.

⁴⁴ Horváth J. József: Ibrahim Mütefferika Magyarországon. In: Török Füzetek 2003/1 11–12. p.

⁴⁵ Fodor Pál: Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi In: Szakály Ferenc és Vonyó József (szerk): Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok. (Pécsi Mozaik 2.) Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2012.; 142–168. p

nevezetes eseményre a kölni „veres kápolna” közelében fog sor kerülni, tehát az „aranyalma” – legalábbis a hitetlenek szerint – Németországnak ezen a vidékén keresendő.⁴⁶ Lehet, hogy a migránsok Pecsevit olvasva indultak útnak, arany almát keresni...?

Ibrahim Pecsevi egy értékes kapcsolódási pont a magyar és a török történetírásban. Egyes szakemberek, főleg az iszlám térfeléről, azonban azt állítják, hogy a magyar-török, ill. a magyar-iszlám kapcsolatok jóval korábbiak, mint ahogy az jelenleg köztudomású.

A hódoltságnál korábbi kapcsolatok – a magyar őstörténet kora

A magyar őskutatással foglalkozó történészek és nyelvészek is kimutatták, hogy a magyarok a kelet-uráli őshazából elindulva, vándorlásuk során a Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger között elterülő Kazár Birodalom peremén éltek a 7. század közepétől a 9. század végéig. A birodalom alattvalói voltak, majd lassan egyenrangú szövetségesekké nőttek ki magukat.⁴⁷ Egy Dzsajháni nevű muszlim utazó a 9. század közepén fennálló állapotokat írta le híradásában, amelyet Ibn Ruszta⁴⁸, a híres lexikográfus, és földrajzíró 903 és 920 között írt művében is felhasznált. A magyarokat „madzsgharoknak” nevezte és a türkök egyik fajtájának tartotta. Ibn Ruszta a magyarok országát a „madzsgharija” néven említi, és azt írja, hogy „a magyarok országa bővelkedik fákból és vizekben. Földjük nedves, sok szántóföldjük van”. Egy másik helyen így ír: „a magyarok hatalma kiterjed mindazon szlávokra, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos adókat vetnek ki rájuk”.

A muszlim hódítók a 7. századtól kezdve jelentek meg a Kazár Birodalomban. Száz éven belül a kazár nép jelentős része iszlám hitre tért. A tudósítások alapján a kazár király 740 körül vette fel az iszlám vallást, bár a vezető réteg a zsidó vallást követte.

A honfoglalás előtti magyarságot itt érte – a két évszázadon keresztül tartó érintkezések során – a csuvasos, másképpen bolgár-török nyelvi és műveltségi hatás. A magyar nyelvben több mint 300 alap- és csuvasos típusú, azaz bolgár-török eredetű. Ilyen szavunk pl. az: ács, alma, ápol, apró, arat, árt, árok, árpa. Vallási kifejezéseink között – nyelvészek szerint – török eredetű a bűn, az érdem, az erkölcs, a búcsú, a koporsó, az ünnep, az egyház és a gyász szavunk.

A magyarok a honfoglalást megelőző pár évben két részre váltak: a többség dél-nyugat felé, Etelközbe ment. A másik csoport észak-kelet irányba Magna Hungária vagyis Baskíria felé vette útját.

1983-ban egy tatár kutató új sírfeliratokat fedezett fel a korábban zárt területnek minősülő, a Káma partján fekvő, Csisztopol temetőjében. Az arab írású sírfeliraton olvasható volt az elhunyt apjának neve: Madzsar. Az 1311-ben elhunyt személy iszlám vallású volt. Az arab és török keveréknnyelven írt sírfelirat egy Korán-idézettel kezdődik, majd dicsérettel emlékezik meg az elhunyt tulajdonságairól. Elmondja, hogy az elhunyt tudósokat nevelt, a jámborokat szerette, mecseteket építtetett. Ismailnak hívták, és Madzsar Radzsab fia volt.⁴⁹

A magyarsághoz a honfoglalás idején csatlakoztak a Kazár Birodalomból kiváló kabarok, akiknek soraiban muszlim vallású keleti néptörzsek is voltak, pl. a kálizok. A magyarországi muszlimok, később izmaeliták, másik elterjedt elnevezése a „böszörmények” volt. Ezt a megnevezést máig őrzi jó néhány település- és vezetéknevünk.

Az 1092. évi szabolcsi zsinat a kereskedőket kifejezetten az izmaelitákkal azonosította. Egy 1111. évi adat szerint pedig a királyi kincstár ügyintézőit „magyarul” káliznak hívták, mivel a pénzverés és a pénzforgalom irányítása muszlim bérlok kezén volt.

Abú Hámid al-Garnáti, a középkor egyetlen arab utazója, 1150-53 között – vagyis II. Géza idejében – Magyarországra is járt. Ezt írta: „A magyarok bátor emberek és megszámlálhatatlanul sokan

⁴⁶ Fodor Pál tanulmánya nyomán.

⁴⁷ <http://www.mohamed.hu/index.php?menu=islamhaza>

⁴⁸ Eredeti nevén Abu Ali Ahmad ibn Umar. Fő műve: „Az értékes drágagyöngyök könyve”, amit 903 és 913 között írt Mekkában.

⁴⁹ <http://www.mohamed.hu/index.php?menu=islamhaza>

vannak. Országuk 78 városból áll, s mindegyikben számtalan erőd, a hozzá tartozó majorságokkal, falvakkal, hegyekkel, erdőkkel és kertekkel. Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet. Hegyeik sok ezüstöt és aranyat rejtenek magukban. Itt ezer számra élnek a magrebi származású muszlimok, akik csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot”.

Magyarokhoz kötődő népek és népcsoportok, amelyeknek közvetlen kapcsolatuk volt az iszlám világgal

A kabarok

A honfoglaló magyarok hét törzséhez csatlakozott három kazár törzs is. Ezek tagjai többségében iszlám hitűek lehettek. Ők otthonról, Kazáriából menekültek – minden bizonnyal valami belviszály miatt. Bíborban született Konstantin császár így ír erről: „Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzettségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén, letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték magukat.”

A magyarok a honfoglalás után a kavarok, vagy kabarok három törzsét egyetlen törzsé szervezték és saját vezetőt állítottak az élükre. A kabarok kétnyelvű néppé lettek: a saját türk nyelvük mellett a magyart is beszélték, majd a türk nyelv lassacskán elveszett, úgy 950 táján. A kabarok a honfoglaló magyarság 20-30 %-át teheték ki.

Aba Sámuel, aki Magyarország harmadik királya volt, szintén kabar származású volt. Anonymus szerint a kabarok a Mátrában kaptak birtokokat a letelepedésre. A 13-14. századtól ismert, hogy az Aba nemzetség birtokai is ezen a területen voltak. Aba Sámuel ekkortájt vette el feleségül István király egyik későn született testvérét. Nyilván e házasság feltétele az volt, hogy Aba Sámuel felvegye a kereszténységet. E frigy révén erősebb szövetségre lépett István király is a kabar törzsekkel. A házassággal és a kereszttség felvételével együtt azonban megszűnt Aba Sámuel törzsfői méltósága is, viszont bekerült István udvarába, vagyis tagja lett az országos politikát irányító legszűkebb tanácsadói testületnek. Mint a király rokona kellőképpen nagy befolyással rendelkezhetett. Istvántól megkapta a palotaispáni címet, ami a későbbi nádori méltóság megfelelőjévé tette meg. Ugyanakkor István érezhette, hogy Aba Sámuel megkeresztelkedése csak felszínes volt, ezért fiának, Imre hercegnek a halála után, nem Aba Sámuel jelölte ki utódjának, hanem a minden szempontból feddhetetlen keresztény Pétert.

A kálizok

Jelentős muszlim hitű közösség volt. Ők voltak – Könyves Kálmán királyunk 1111. évi oklevele szerint – a királyi kincstár vámszedői⁵⁰. Kinnamosz bizánci történetíró mondja a kálizokról, egy 1165. évi eseményleírás kapcsán, hogy „a perzsákkal azonos hitet vallanak”. Állítólag róluk nevezték el a Tisza és a Duna között húzódó kereskedelmi utat „káliz-útnak”.

Tehát egy újabb népcsoport, amelyiknek köze volt a mi történelmünkben az iszlámhoz.

A volgai bolgárok

Taksony fejedelem uralkodása alatt költöztek be Magyarországra 960-972 között. Billa és Bucsú nevű vezérükkel a volgai bulgárok muszlimjainak egy jelentős népcsoportja érkezett a magyarok közé. Ők is egy otthoni belviszály után menekültek a magyarokhoz.

Anonymos a Gesta Hungarorumában így ír róluk: „(Taksony vezér) kegyességének hallatára pedig sok vendég özönlött hozzá különféle nemzettségekből. Ugyanis Bulárföldről (Bulgárföld) nagyon

⁵⁰ Institores autores autem regii fisci, quos hungarice caliz vocant.

sok izmaelitával jöttek némely fölötté nemes urak: Billa és Baks. A vezér Magyarország különböző vidékein földet adományozott nekik, s még azon felül a várat is, melyet Pestnek hívnak, örökre nekik engedte. Billa pedig és a testvére Baks, kiknek sarjadékából származik Etej, tanácsot tartván a magukkal hozott népből kétharmadot a nevezett vár szolgálatára átengedték, egy harmadot meg utódaiknak hagytak. Ugyanebben az időben, ugyanerről a tájról (Bolgár) jött egy Hetény nevű igen nemes vitéz, és neki a vezér szintén nem kevés földet meg egyéb jószágot adott.” – áll a Gesta Hungarorumban.

A besenyők

Miután a magyarok a Kazár Birodalom hatalma alól egyre inkább kibújtak és önállósodva még a pártütő kazárokat is befogadták, a kazár uralkodó a besenyőket uszította a magyarok ellen.

A honfoglalás előtt tehát ellenségnek számítottak, de miután katonai vereséget szenvedtek egyrészt a bizánciaktól, másrészt a kijevi fejedelmektől, államuk szétesett és meggyengültek. Bár nem voltunk a történelem során puszipajtások, 1100 után mégis jelentős számban jöttek besenyők is Magyarországra.

Az Árpád házi királyaink alatt betelepült besenyők egynemzedékes muszlimok voltak, s csoportjaikat főleg Pest, Moson, Fejér és Szepes megyékben telepítették le.

A böszörmények

Anonymus szerint a 10. században érkeztek Magyarországra. A böszörmény megjelölés tulajdonképpen minden muszlimot takart, s ezek Anonymus szerint mind volgai bulgárok lehettek, vagy „fekete-magyarok”. Egyesek azonosítják őket a kazárokkal.

A tatárjárást megelőző utazók, pl. Plano Carpini azt állítja, hogy a böszörmények kun nyelvet beszélők, akik a „szaracén” vallást követik. Nagyobb összefüggő tömbben a Mezőföldön, a Mátra vidékén, és a déli határvidékén éltek, illetve lettek tervszerűen ide telepítve.

A kunok

A magyar muszlimok a kunokat hozzák fel bizonyítékként arra, hogy bizony a magyarok és az iszlám soha nem állt távol egymástól. Az egyik érvük az, hogy a kun harcosnak négy felesége lehetett. S ez a négy feleség visszaköszön IV. László királynál, akit más néven Kun Lászlónak is nevezünk. Édesanyja – Kun Erzsébet – kun fejedelmi vér volt. Kun László a belső viszályokban a kunoknál találta meg katonai támaszát. Átvette a kun szokásokat, kun viseletet hordott és velük étkezett. Megházasodott három kun lánnyal: Éduával, Köpcseccsel és Mandulával. Mindezeket az egyház nem nézhette tétlenül, ezért pápai legátus érkezett az udvarba. III. Miklós pápa a Fülöp nevű legátust⁵¹ olyan jogosítványokkal ruházta fel, amelyek túlmutattak az egyházi méltóságán. Valójában világi kérdésekben is dönthetett. Meg is született a végzés, hogy a kunok nemesi szabadságban élhetnek, főbírájuk az ország nádora is egyben, de vállalniuk kell a nomád életmód befejezését, a letelepedést és a megkeresztelkedést.

Muszlimok a régmúlt magyar társadalmában

A 12-13. századtól kezdve – mint láthattuk – megerősödött a keresztény egyház tekintélye a nem keresztyén népek feletti rendelkezésben. A muszlimok betagolódtak a magyar társadalomba. Népeség tekintetében magyarok; vallási vonatkozásban keresztyének lettek.

Az államalapítástól Mohácsig, jelentősen megváltozott a lakosság összetétele. Gondoljunk csak pl. a tatárdúlásra, amikor az ország lakosságának a fele – mintegy 1,5 millió ember – elpusztult. Az államközösség központi eszménye már nem a törzsi kötelék és a származás, hanem a keresztyénség. Így érkezünk el a török hódoltság koráig.

⁵¹ 1279 elején érkezett Magyarországra.

A török katonasággal együtt török kereskedők és iparosok is érkeznek. Polgári lakosság is jön, persze családotul. A török és bosnyák muszlimokon kívül más balkáni népek is letelepedtek a hódoltsági területeken. A hódoltsági területen hivatalos vallás lett az iszlám, annak ellenére, hogy a lakosság csupán egy százaléka volt muszlim vallású. S mindez akkor történik, amikor a reformáció hihetetlen térhódítása zajlik a magyar lelkekben.

Buda visszafoglalását követően, felerősödnek a nemzeti szabadságharcok. Érdekes látni, hogy a Habsburg-ellenes szabadságharcok vezetői – így a 17. század végén Thököly Imre, a 18. század elején Rákóczi Ferenc, a 19. század derekán pedig Kossuth Lajos – rendre az Oszmán Birodalomban találtak menedéket. Egyébként csak az 1848-49-es forradalom és szabadságharc leverése után Törökországba emigrált szabadságharcosok közül összesen 4 tábornok (Bem, Guyon, Kmety, Stein), 4 ezredes, 10 őrnagy, 5 honvédorvos, 27 százados, 26 fő- és alhadnagy, 250 honvéd és 8 polgári személy vette fel az iszlám vallást.

Az iszlám 1916-ban lett törvényesen is elismert vallás Magyarországon. A Monarchia tábori muszlim lelkésze, Durics Hilmi Husszein megkapta a magyar állampolgárságot, majd a magyar muszlim közösségben budai főmuftinak választották meg, aki az 1940-ben bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a tisztséget.

Csak az érdekesség kedvéért említem, hogy a Római Katolikus Egyház csak hosszú idő után, 1965-ben a II. Vatikáni Zsinaton ismerte el az iszlám vallást. Innentől számítva pedig elég volt 34 év ahhoz, 1999. május 14-én, II. János Pál pápa Damaszkuszban megcsókoljon egy Koránt.

Kiteintés a keresztyén-muszlim kapcsolatokra

Ha kitekintünk egy kicsit a keresztyén-muszlim kapcsolatokra, be kell vallani, hogy jelenleg a nagyhatalmak politikai érdekei határozzák meg a két világvallás viszonyát. Mi ennek a kapcsolatrendszernak is a múltját villantjuk fel.

Az iszlám 7. századi megjelenése erős riadalmat keltett a keresztyén civilizációban. A muszlim seregek alig egy évtized alatt elfoglalták Szíriát és Egyiptomot. Ez Bizáncnak jelentett veszteséget. A nyugati keresztyénséget pedig az nyugtalanította, hogy a 9. században az arabok megjelentek Hispániában (vagyis a mai Spanyolországban) és Sziciliában és a Földközi tenger nyugati szigetein. Ez elég ok volt egy komolyabb muszlim-keresztyén viszályra. Az így kialakult ellenségeskedés – egyesek szerint – máig meghatározza az európaiak iszlámhoz való viszonyát.

Európa a 12. századig vajmi keveset tudott az iszlámról. Bár Damaszkuszi Szent János, a 7-8. század nagy egyháztanítója és az utolsó egyházatya írt az iszlámról és jól is ismerte, hiszen az omajjád kalifák udvarában volt hivatalnok. Ő úgy nézett az iszlámra, mint egy hamis próféta által összegrúndolt közösségre. Szerinte Mohamed egy ariánus szerzetestől hallott valamit az Ószövetségről és az Újszövetségről és innen voltak neki nevetséges ismeretei. Damaszkuszi Szent János nyomán a bizánci teológusok hamis vallásnak állították be az iszlámot, amelyről azt terjesztették, hogy a bálványimádás felé hajlik. Azt hangoztatták, hogy Mohamed az ördög küldötte, Ő maga az Antikrisztus. A Koránt összességében hamis próféciának tartották.

Beda Venerabilis, vagy Szent Béda (672-735) angol szerzetes azonosította először a muszlimokat a szaracénokkal. Hitetleneknek tekintette őket, és ő hozta be azt a gondolatot, hogy a muszlimok, vagy szaracénok az izmaeliták: azaz Ábrahám Hágártól való leszármazottjai.

Aztán itt vannak a keresztes háborúk⁵², amelyek önmagukban eredménytelenek voltak, de mégis volt egy hatalmas hozadékuk. Germanus Gyula⁵³ ezt így fogalmazza meg: „A keresztes háborúk felráz-

⁵² A 11-13. században: 8 hadjáratot tartunk számon.

⁵³ Germanus Gyula, 1884-1979. nemzetközi hírű magyar orientalista, kultúrtörténeti író, irodalmár, nyelvész, történész.

ták a tespedésbe süllyedt muszlim világot; a Nyugat vakmerő lovagjai mozgalmas, új életet hoztak keletre. A kulturális kölcsönhatás óriási volt. Az európai keresztesek azzal a hittel léptek az iszlám földjére, hogy messze fölötté állnak az araboknak, akiket bálványimádóknak tartottak. Az iszlám egyes vezetői viszont állatoknak tartották a kereszteseket „akikben csak a verekedés erénye lakozik”. Majd a keresztesek levették a páncéljukat és puha keleti selyembe öltöztek. Megkóstolták és ízletesebbnek tartották a keleti ételeket. A nádcukor és a különböző fűszerek bevonultak az egyhangú nyugati konyhaművészetbe. A tágas paloták, amelyekben folyóvíz bugyogott, és a tisztálkodás módja bámulatra ragadta őket. A szépséges keleti nők megbabonázták a marcona keresztes vitézeket, és a szőke északi férfiak feleségül vették az éjszínű arab leányokat; e vegyes házasságok nyomát ma is őrzi Szíria lakossága”.⁵⁴

A 12. századtól kezdve, a skolasztika álláspontja győzött a keresztyénség mindkét nyugati és keleti részében is. A teológusok racionális és logikus érvekkel kezdték megvédeni a keresztyén dogmákat.

A katolikus egyház – megerősödése és hatalmának kiterjedése ellenére – három heretikus hittételeket valló közösséget tartott nyilván: a manicheusokat, a zsidókat és a muzulmánokat. Manes, vagy Mani követőivel már az első században is fennállt a harc, míg az iszlámhoz tartozók egy új ellenséget képviseltek. A velük való harcban is a dialektikus skolasztikának kellett volna megszólalnia. Ebben a korban az apologetikát és a polemikát együtt művelték a teológusok. A muzulmánokkal folytatott polémia három tényező jellemezte:

1.: az iszlámmal kapcsolatos minden információ, és az erre alapuló ismeretek, az egyház csatornáin, vagyis a papság és a teológusok közvetítésével jutottak el Nyugat-Európába, hiszen ők folytattak intellektuális tevékenységeket és majdnem minden irodalmi alkotás tőlük eredt. Azok a népies olvasmányok, melyek a keresztes hadjáratok alatt láttak napvilágot, nem voltak mások, mint az egyházi szerzők műveire alapozott, másodrendű irodalom. Így, eltekintve egy pár független nézőponttal rendelkező szerző munkáitól, nem volt lehetőség arra, hogy az objektív igazságra törekedjenek.

2.: az egyház abban a hitben élt, hogy saját érdekében a muzulmán vallást és erkölcsöket a legviszatasztóbb módon kell ábrázolnia és azokról a legelrettetőbb képet kell festenie, még ha ez az igazság eltorzításával, a bizonyítékok elhallgatásával jár is, s így csak azt volt szabad nyilvánosságra hozni, ami a polémia érdekeit szolgálta.

3.: a középkor minden az iszlámmal foglalkozó polemikusa elsősorban Mohamed életét és tetteit támadta, hogy az ő személyében, a neki tulajdonított hibákon és bűnökön keresztül az egész mohamedán vallásnak a hitelét rombolják. Ennek az volt a célja, hogy bebizonyítsák: Mohamed nem lehetett az isteni kijelentés hirdetésére elküldött próféta.

A reformáció és az iszlám viszonya

A reformátorok közül Theodor Bibliandernek volt a legnagyobb ismerete az iszlámról. Ő fordította le a Koránt latinra 1543-ban. Bár volt korábban is egy fordítás, amit Robert of Ketton készített 1143-ban, mégis a Bibliander fordítása volt az átütőbb. Ennek a kiadása előtt, a reformátorok alig foglalkoztak az iszlámmal. A muzulmán tanításról ők is inkább csak másodrendű forrásokból és a Közel-Keleten utazók vagy a török fogságból kiszabadultak elbeszéléseiből merítettek.⁵⁵

Ebubekir Ferenci: Magyarok és az iszlám

És végére hagytam azt, amiről igazából az írásom címében ígéretet tettem. Az iszlám-magyar kapcsolatokat egy magyar muszlim tudós írása alapján szeretném vázolni. Ebubekir Ferenci könyve –

⁵⁴ http://arabisztika.blog.hu/2017/09/16/kereszteny-muszlim_kapcsolatok_a_kozepkorban

⁵⁵ Segesváry Viktor: A zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról írt egy tanulmányt

Magyarok és az iszlám – 2010-ben jelent meg Isztambulban.⁵⁶ Ebben kultúrtörténeti és nyelvészeti kérdéseket is tárgyal a szerző, magyarul közöl egy iszlám fogalomtárat és átfogó képet ad a magyarországi iszlám közösségről. Mivel maga is muszlim, az ő szempontjaik szerint írja tanulmányát. Például ilyet is olvasunk a könyvében, hogy „az iszlám nem új vallás. Az iszlámot maga Isten alapította és kezdete Ádám korára nyúlik vissza”.

Keleti forrásokra hivatkozva áttekinti a magyar-izlám kapcsolatrendszer múltját. Ő is a 7. századig, Levédiáig megy vissza, rámutatva, hogy a magyarok szomszédsági és szövetségi viszonyba is kerültek muszlim (arab, török, illetve iráni nyelvet beszélő) népekkel.

Azt állítja, hogy a magyar történetírás fősodra tudatosan ferdít, amikor pl. muszlim helyett „pogány magyarokról” beszél. Ezzel azt sugallja, hogy a honfoglalás előtti történelmünk – legalábbis a 7. századtól kezdődően – egybeforr az iszlámmal. Rámutat, hogy a középkorban „az arab-, a görög-, a latin-, a szláv- és egyéb nyelveken író szerzők a magyarokat más-más névvel illették. Türk (eredetileg truka, majd türkü) néven jelennek meg a magyarok például 904-ben VI. (Bölcs) Leó bizánci császárnál, 1075-ben Ibn Hajjánál, al-Bakrínál és sok más muszlim forrásban. Ez azt bizonyítja, hogy a magyarokat elsősorban török népnek tartották.”

„A magyarok másik elnevezése: Az onogur, ungar, hungarus, ungri, hungri név az onogur („tíz lovas”), azaz tíz törzsből álló népet jelentő névből származik. A madzsar nevet 930 táján Ibn Ruszta, a 982-983 között készült arab nyelvű munkájában használja. Tőle veszi át Gardizi⁵⁷ perzsa történész és földrajztudós is, aki 1050-1053 között járt tájainkon.”

A kutatók szerint a madzsar (vagy egy másik írásmód szerint: madzsagar) elnevezés a türk származású kazárok nyelvéből való. Ők hívták így a magyarokat.

A már említett Ibn Ruszta⁵⁸, 10. századi perzsa földrajzi író, az Al-álák an-nafisza című hatalmas, lexikonszerű művének hetedik könyvében, földrajzi és néprajzi leírásokat, értékes adatokat közöl az ősmagyarokról. Munkáját 903-920 között írta, ebben beszámol arról, hogy: „(Ezek) a magyarok szemrevaló, szép külsejű emberek, nagytestűek, vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek. Ruhájuk brokátból készült. Fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyöngyökkel berakottak.”

Ugyanígy beszél rólunk Jákút ar-Rúmi⁵⁹ 12-13. századi muszlim tudós, geográfus, aki szerint a magyarok „igen vakmerőek”. Leírja, hogy 1220-ban a szíriai Aleppóban találkozott magyarországi muszlimokkal, és megjegyzi, hogy az ország népessége kétféle lakosságból tevődik össze: az egyik a basgird (muszlim), a másik a hunkar (nem muszlim).

Ennek az információnak az az érdekessége, hogy a 12-13. században, muszlim körökben az az információ élt Magyarországról, hogy ott élnek muszlimok.

A keleti történeti forrásokban egész kedves és jó színben feltüntetett nép vagyunk. Ezzel szemben a nyugati történetírás rettegve ír a magyarokról. Pl.: Prümi Regino⁶⁰ német krónikás ezt írja az őseinkről: magyarok nyers húst esznek, vért isznak és az ellenség szívének kitépik...

A magyar-izlám kapcsolatokat az ősi magyar vallással is összefüggésbe hozza Ebubekir Ferenci. Azt állítja, hogy a népmesékből és a folklórból következtethetünk arra, ami (nagyreszt vagy teljesen) elveszett. Ám apróbb részleteiben ma is ott él a magyar és a rokon népek gondolkodásában, az Istenhez való sajátos viszonyában.

⁵⁶ Ferenci D. Ebubekir: Magyarok és az iszlám. 2010-ben jelent meg Isztambulban.

⁵⁷ Teljes neve: Abu Sa'īd Abdul-Hay ibn Dhahhāk ibn Maḥmūd Gardēzī, perzsa történetíró és földrajztudós a 11. században.

⁵⁸ Eredeti nevén: Abu Ali Ahmad ibn Umar, 10. századi perzsa földrajzi író.

⁵⁹ Teljes nevén: Abu Abdallah Jákút ibn Abdallah al-Hamavi ar-Rúmi, 12-13. századi perzsa történetíró, földrajztudós.

⁶⁰ Prümi Regino, középkori német krónikás.

Ennek a viszonynak az egyik legfontosabb eleme, hogy számos forrás utal arra, hogy a magyarok ősei nem pogányok voltak, hanem egy Istent imádtak: a Világegyetem Teremtőjét. Egyedül hozzá fohászkodtak és csak neki mutattak be áldozatokat. Ibn Fadlan,⁶¹ 10. századi arab utazó pedig azt írja, hogy „a magyarok az égben lakozó Istent mindeneknél feljebbvalónak tartják.”

A Gesta Hungarorumban az áll, hogy „Árpád a mindenható Isten kegyelmét kérte, hogy az Úr azt a földet engedje nekik örökre”.

A keleti források kiemelik a magyarokról, hogy a fejedelem uralma a világmindenséggel való harmónián, az „Isten akaratán” alapul. Megemlíti, hogy ezt a harmóniát a hadvezetésben is biztosítják. Például, amikor valamelyik szomszédjukat meghódítják, nem semmisítik meg, hanem magukhoz csatolva, a további terjeszkedésnél igénybe veszik a támogatásukat.

A keleti forrásokból tudható az is, hogy a honfoglaláskor, a magyar seregben számos muszlim harcos is volt. László Gyula azt írja: A hadseregben elől álltak a csatlakozott, vagy legyőzött népek, vagyis a muszlimok.

Korábban már emlegettük a kabarokat. Ők iszlám hitűek voltak. Rajtuk kívül Ferenci Ebubekir iszlám vallásúnak tartja az alán, a jász, a kazár, illetve egyes bolgár-török és besenyő csoportokat is, akik ott voltak Árpád magyarjai között. Kiemeli, hogy a muszlim népeket minden fenntartás nélkül fogadta be nemcsak a honfoglaló magyarság, hanem később az Árpád-ház is.

Az Árpád-kori muszlimok közös jellemzője volt, hogy önkéntesen telepedtek be az országba. A korabeli leírások szerint kétféle jogállásban éltek: vagy határőrként teljes vallásszabadságban, vagy az iszlám vallást titokban gyakorló polgári lakosként. Ezek a muszlimok a magyar állam közigazgatási rendszerének kialakulásával és megerősödésével párhuzamosan, egyre nagyobb számban jelentek meg a legfontosabb államigazgatási, kereskedelmi és pénzügyi területeken. A 11-12. századra a pénzügyigazgatás és a kereskedelem jelentős része muszlim kézben összpontosult Magyarországon. Az 1092 évi szabolcsi zsinat a kereskedőket kifejezetten az izmaelitákkal azonosította.

A Mohács utáni idők vallási szempontból

Vallási szempontból vizsgálva a Mohács utáni időket, az oszmán hadak Magyarországra érkezését, leszögezhetjük: a törökök nem csupán területszerzési szándékkal, hanem az iszlám hirdetése végett is érkeztek a Kárpát-medencébe. Van egy nosztalgikus kép – mondhatnám – városi legenda, hogy a törökök úgy fogták föl az egészet, hogy egy régi rokon nép látogatására jönnek a Kárpát-medencébe. Szépen hangzik, de nem igaz. Egy baráti vizit csak nagyon ritkán indul 80.000 fegyveressel... I. Szulejmán szultán nemcsak diplomáciai okokból fordította figyelmét nyugat felé. Az iszlámot is terjeszteni szerette volna. És ezzel párhuzamosan jól jött az is, hogy I. Ferenc francia királlyal szövetséget tudott kötni a Habsburg-ház erősödő hatalmának megtörésére. Igaz, ami igaz, a háború – tudjuk azzal kezdődött, hogy II. Lajos fogságba vetette a szultán követeit. A háború mellett döntött, amit az Oszmán Birodalom indított el.

Az iszlám térítés alap gondolatához visszatérve, a renegátok száma – így nevezték az iszlám hitre térőket – mindvégig alacsony maradt. A korabeli forrásokban ugyanakkor szép számmal találunk feljegyzéseket ebben a témában. Például: Gömörből van egy adatunk, hogy „1584-ben Forgon Boldizsár és Bodon János, vályi nemesek, török fogságba esnek és Konstantinápolyba hurcolják őket, ahol öt napi éhség után a Mahumed vallását felveszik, ott megházasodnak. 1588-ban azonban hazaszöknek, újra reformálódnak és megházasodnak”. Vagy: Pápán 1671. június 20-án tartott úriszéki ülésen tárgyalták Tóth Mária esetét, aki egy török fogollyal megszökött, és hitét elhagyva a „pogány” hitre, azaz iszlám hitre tért. Egy másik esetben Wesselényi Ferenc nádor 1665-ben kelt levelében írja: „tekintetes nemes Nógrád vármegye becsületes követ-atyámfiai előmbe jöven, panaszképpen jelentették, hogy divinyi tisztartó Cseremény György... Szécsénybe ment, s törökké lett...”.

⁶¹ Eredeti nevén: Ahmad ibn Fadlān ibn al-Abbász ibn Rásid ibn Hammád. A 10. században élt arab utazó.

Zárszó

S ha már az elején aktuálpolitikával, migránshelyzettel, meg körüti kebabosokkal kezdtük, akkor a végén kanyarodjunk vissza a történelem messzi évszázadaiból a közelmúltba és a jelenbe.

Magyarországon 1916-tól elismert vallás az iszlám. Bár a II. világháború után, 1947-ben Ortutay Gyula, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, nehezményezte ezt az 1916-os döntést. Mégis nagy dolog a politika... 1985-ben muszlim diákok érkeztek külföldről, főleg Jordániából, a Miskolci Egyetemre, s ezzel elindult egy már általunk is ismert jelenség. A vendégdiák nem migráns, de általában itt marad. Majd 1988 augusztusában Miklós Imre, akkori államtitkár, az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjeként engedélyezi a Magyar Iszlám Közösség megalakulását. Valójában ez a neve a teljes jogú iszlám egyháznak Magyarországon. Az alapító okmány kimondja, hogy „a Magyar Iszlám Közösség a Magyar Népköztársaság területén élő magyar állampolgárságú muzulmán (muszlim, iszlám, mohamedán) hitvallásúak gyülekezete”.

Nem célom a Koránnal közeli és bizalmas viszonyba került Karol Wojtila római katolikus egyház fő ázsiójának indokolatlan emelése, de állítólag ő megsejtette a mostani migrációt, vagy „honfoglalást”. Egy fiatal munkatársa, Mauro Longhi mesélte el, hogy II. János Pál pápa ezt mondta neki: *„Mondd el ezt azoknak, akikkel majd a harmadik évezred Egyházában találkozol. Látom az Egyházat egy halálos sebtől szenvedni. Egy mélyebbtől, fájdalmasabbtól, mint ezé az évezredéi”. „Iszlamizmusnak hívják. Meg fogják szállni Európát. Láttam a hordákat nyugattól keletig érkezni”. „Meg fogják szállni Európát, Európa olyan lesz, mint egy pince, régi emlékek, árnyékok, pókhálók. Családi hagyatékok. Nektek, a harmadik évezred Egyházának, meg kell fékeznetek a megszállást. Nem hadseregekkel, a hadseregek nem lesznek elegendők, hanem a hitetekkel, amit annak teljességében éltek meg”.*⁶²

Ebben – azt hiszem – egyet érthetünk a néhai lengyel pápával.

Végezetül egyetlen szálát kell még elvarrunk. A címben feltett kérdésre illik feleletet adni. Mi köze a dervisnek a palástomhoz? Semmi. Az égvilágon semmi köze nincs hozzá!

Felhasznált irodalom

- B. Hammer-Purgstall: A magyar törököknek az ozman irodalom körül szerzett érdemeik (előadás). In: Magyar Academiai Értesítő, IV. évf. 1844. II. szám.
- Ferenci D. Ebubekir: Magyarok és az iszlám. DemirPress, Isztambul, 2010.
- Fodor Pál: Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. In: Szakály Ferenc és Vonyó József (szerk.): Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok. (Pécsi Mozaik 2.) Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2012.
- Horváth J. József: Ibrahim Mütefferika Magyarországon. In: Török Füzetek 2003/1.
- Segesváry Viktor: Az iszlám és a reformáció. Tanulmány a zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510-1550. Mikes International. Hága. 2005.
- Simonffy A.: Ibrahim Mütefferika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei. Budapest, 1944.
- Tóth Hajnalka (szerk.): Temesvári Oszmán Aga levélgyjűteménye 1670-1720. Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016.

Internetes források:

- a magyar iszlám története: <http://www.fajltube.com/irodalom/konyvek/A-MAGYAR-ISZLAM-TORTENETE62682.php>
- Antonio António Guterres ENSZ-főtitkár: Üzenete a migránsok nemzetközi napján 2017. december 18. Internet: <http://www.unis.unvienna.org/unis/hu/pressrels/2017/unissgsm850.html>

⁶²

http://katolikusvalasz.blog.hu/2017/11/25/egy_bizalmasa_szerint_ii_janos_palnak_latomasa_volt_europa_iszlamista_invaziojarol

- Benda Kálmán: Az 1568. évi Tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. Internet: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm>
- http://arabisztika.blog.hu/2017/09/16/keresztény-muszlim_kapcsolatok_a_kozepkorban
- http://arabisztika.blog.hu/2017/09/16/keresztény-muszlim_kapcsolatok_a_kozepkorban
- http://epa.oszk.hu/01600/01613/00004/pdf/zm_04_1992_55-64.pdf
- http://katolikusvalasz.blog.hu/2017/11/25/egy_bizalmasa_szerint_ii_janos_palnak_latomasa_volt_europa_iszlamista_invaziojarol
- http://magyariszlam.hu/mikmagyar/articles.php?article_id=13
- http://toriblog.blog.hu/2009/05/21/a_vizipipa_tortenete
- <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/iszlamkonf/Elo%CC%8Bado%CC%81k%20e%CC%81s%20o%CC%88sszefoglalo%CC%81k.pdf>
- http://www.academia.edu/1543932/AZ_ISZL%C3%81M_MAGYARORSZ%C3%81GI_T%C3%96RT%C3%89NETE_A_LEG%C3%9AJABB_KUTAT%C3%81SI_EREDM%C3%89NYEK_F%C3%89NY%C3%89BEN
- <http://www.mohamed.hu/index.php?menu=iszlamhaza>
- Kereszt és félhold. A török kor Magyarországon (1526-1669) Encyclopedia Humana Hungarica 05. Internet: <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index5.html>
- Musafir: Keresztény-muszlim kapcsolatok a középkorban. Internet: http://arabisztika.blog.hu/2017/09/16/keresztény-muszlim_kapcsolatok_a_kozepkorban
- Nem kér az USA az ENSZ migrációs egyezményéből. In: Magyar Idők 2017.december 4. Internet: <https://magyaridok.hu/kulfold/nem-ker-az-usa-az-ensz-migracios-egyezményebol-2528773/>
- Orbán örül a kebabnak, de azért nem árt vigyázni. Internet: <http://www.origo.hu/tafelspicc/kozelet/20150907-mire-figyeljen-ha-kebabot-vagy-gyrost-venne-nebih-okossag-torok-gorog.html>